

Lengua

Изречението: диалектика и метафизика.

Ab terminis inceptas

2¹

Иван ДОБРЕВ

Софийски университет “Св. Климент Охридски” (Bulgaria)

dobrevdobri@abv.bg

Recibido: Diciembre de 2011

Aceptado: Febrero de 2012

Резюме

Разгледани са въпросите на логиката и диалектиката във връзката им с изреченската практика. Представени са различните теоретични подходи в науката за синтаксиса: младограматичен, структурален, стилистичен. Изтъкнато е и значението на културноисторическия фактор в генезиса на речта.

Ключови думи: логика, диалектика, лингвистични теории

La oración: dialéctica y metafísica. Ab terminis inceptas

Resumen

Se discuten cuestiones de la lógica y la dialéctica en su relación con la oración. Se presentan las diferentes acercamientos teóricos a la ciencia de la sintaxis: el neogramático, el estructural, el estilístico. Se presta atención especial al valor de los factores históricos y culturales en el génesis del habla.

Palabras claves: lógica, dialéctica, teorías lingüísticas

The sentence: Dialectics and Metaphysics. Ab terminis inceptas

Abstract

The exploration discusses logical and dialectical issues as related to sentence practice. Various theoretical approaches in syntax are presented such as new grammar, structuralist, and stylistic ones. Also, special attention is paid to the significance of cultural and historical factors in the genesis of speech.

Key words: logic, dialectics, linguistic theories

¹ La primera parte de este trabajo ha sido publicada en el número 12 de la revista

Следващото изложение ще започне с кратък теоретичен екскурс, който на първо време ще насочи нашето внимание не толкова към изречението в прадревността, колкото към изреченските въпроси (научни и творчески) на обозримите и пребродни по-нови епохи, без да се губи, разбира се, перспективата, или все едно, ретросмисълът на архаиката. Нужно е да се спрем на практическите и изследователските области *риторика* и *диалектика*, в които е проявил забележителни способности и ярки дарования младият, обучаван в елинистичен дух Константин от Солун, преди още той да бъде Философ и Славянски Първоучител: Н въз три мѣсѣца навѣкъз граматикнѣж прочѣхъ азъ сѧ оученикъ. Наоучи же сѧ Омнроу и геометрин и оу Льва и оу Фотѣ диалексицѣ и въсѣмъ философскыимъ оучениемъ. къ снмъ же и риторикнн и аритметикнн и астрономнн и моченкнн и въсѣмъ прочннмъ елннскыимъ хъждожьствомъ (Пространно житие на Кирил). В цялата си по-нататъшна дейност Константин Философ ще се изявява като ненадминат за времето си диалектик (полемист, борец на полето на словото) и оратор (ритор), две деятелности, които без да са езиковедски, са в пряка връзка със съвременните научни теории за изречението. Има ли тук някакъв досег на прачовешкото със средновековно автобиографичното на попрището на агиографията? С други думи всечовек (за нас това е равнозначно на *Urmensch*) или само средновековен човек е Константин Философ-Кирил?

Образователната програма, по която в началото на 40-те години на IX в. младият Константин е ръководен от Патриарх Фотий и Льв Математик, е била в сила и няколко десетилетия по-късно, без Фотий и Льв, и вече не в императорския дворец, а в Магнаурския квартал на Константинопол. Тук тя е в основата на обучението на българския княз Симеон, а може би и на загадъчния Черноризец Храбър. Неговото “висше филологическо образование”, за което свидетелства изложеното в *О писменехъ*, е във от съмнение. Същата учебна програма е представена и доста по-рано, като блед препис от някогашния елинистичен оригинал, в наръчника “Сатирикон” на Мартианус Капелла – обертон на смеха (I) и същевременно на трагедията, на плача (U) в заглавието на едно неемоционално по същност съчинение. В V в., в предсмъртния упадък на Древния Рим, то е нещо като школки план за средно образование, който предлага разпредялба на учебните предмети в *trivium* (трипътие) и *quadrivium* (четирипътие). *Trivium*-ът е обхващал словесните науки, наричани от М. Капелла *artes* – граматика, диалектика и риторика, а *quadrivium*-ът е обединявал екзактните науки, които М. Капелла нарича *disciplinae* – аритметика, геометрия, астрономия и музика. В гръцката класификация, по дух много по-същностна и много по-архаична, всичко това е *τέχνη*, а на старобългарски е хъждожьство, суреч “сръчност”, от германския корен *hand-u- “ръка”. В прадалечни времена “плод на ръката” са били не само битовите изделия (коренът в *изделие* и *дело* е *дял- в *дялам*), но и т. нар. “кинетична или двигателна реч”. Ако от движението на ръката останат паметни, ще рече мнемонични следи върху някаква по-трайна материя, ще получим прообраз на писмото, което впоследствие се развива в писменост.

Trivium-ът и *quadrivium*-ът несъмнено са образователният инструмент, който в Средновековието е обединявал Изтока и Запада. Културното величие

на града на Босфора, въздигнат от Константин Велики (император в Константинопол от около 324 до 337 г.) се състои в това, че там, може би с известно прекъсване, се е съхранявало, за да бъде предадено и на други християнски народи, главно източни, достояние, което византийският император Юстин I (518-527) напразно се помъчил да унищожи, когато публично забранил да се преподава философия. В тия същите времена, сиреч в VI в. от н.е., била закрыта и прочутата Академия, която получила името си от философското училище на Платон (ок. 427–347 в. пр. н.е.) в гористата градина на шест стадия от Атина, наречена на името на героя Академ. В Академията обаче векове наред е господствал духът на Аристотел. Неговите силлогизми, както може би и парадоксите на елеатите и мегарците, но със сигурност “Парадокса на крокодила”, княз Симеон е изучавал в Магнаур. Античното красноречие, което е преподавал и самият Аристотел, е било силно развито умение да се говори по обществени, политически и правни въпроси. Всъщност практическото ораторство е било и литературен жанр. Днес може да ни се стори, че речите са били съчинявани главно за да бъдат произнасяни, но ще добавим – защо не и да бъдат записвани. Според остроумната забележка на Олга Фрейденберг (1893–1955) в древността по-скоро е имало записани речи, които са останали непроизнесени, отколкото произнесени речи, които са останали незаписани. Записвани са били и диалогичните (диалектичните) разисквания на философски, а след това и на богословски теми, сиреч диспутите. Става дума не само за съчинения от типа на Платоновите “Диалози”, но и за религиозни спорове – Св. Методий, сам храбър пъръць на духовния съд, който му устроило немското духовенство в присъствието на германския император, е записал в осем дяла пренията на своя брат Константин и някои от тях, по мнението на мнозина, са включени като съществена част в Пространното житие на Св. Кирил.

Още в V в. пр. н. е. Сократ (469–399), последван по-късно от Платон, е разработвал методи за заключения въз основа на частни наблюдения. В IV в. пр. н. е., под влияние на нарасталия интерес към ораторското изкуство, тази логическа насока започнала да се развива бързо. Подобни били началата на логиката и в Древна Индия, в Древен Китай, в Рим. Без да употребява названието *логика*, Аристотел е създал първата научна логическа система, но *λογική* като название на научноизследователски отрасъл срещахме едва у неговите ученици, перипатетиците. В гръцката философска традиция се заговарва и за *ἐπιχειρήματα* “заключение, доказателство” (от корена *χείρ-* “ръка”), а в западното схоластично средновековие се появява понятието *ratiocinatio* “дедуктивно разсъждение”. Първо от *trivium*-ът е била еманципирана (сиреч извлечена с ръка – **manā-* “ръка” – *ex* – *capio*), ще рече и изключена, граматиката, която във висшето константинополско преподаване е гръцка класическа текстология: *παιδεία* же *εἰς* *Ὀμνρον* *ἢ* *γεωμετρικῆν*, както е казано за Св. Константин Философ в Пространното му житие. Но въпреки стеснено-обособителния характер на голяма част от словесните занимания, научните дебери на логиката и диалектиката остават недоразделени почти до XVIII в. – напр. в XVI в. след преходни колебания предпочитаното название на Запад е *диалектика*, но в XVII в. окончателно побеждава названието *логика*. У Пиер льо ла Раме (1515–1572), който под името *Petrus*

Ramus пише на латински, логиката е изкуство да се разсъждава (*ars disserendi*) – то е различно и от граматиката, изкуството да се говори (*ars loquendi*) според едно от разбиранията, и от риториката, изкуството да се държат речи (*ars dicendi*). И все пак между двете сходни словесни насоки, *диалектиката* и *логиката*, е имало друга първоначална разлика. Диалектичният способ за разсъждение според Аристотел води към вероятни, а не към безусловни следствия – с това е поставено началото на т. нар. многозначна логика. А от друга страна, пак според Аристотел, логично постъпва всеки, който въз основа на общи знания се изразява добре, може да състави реч и да обоснове в беседа мислите и мненията си. За Хризипп от Киликия (ок. 281–ок. 208 х. пр. н. е.) пък е било особено ценно умението чрез низ от силлогизми събеседникът да бъде заставен, дори когато той не иска, да признае, че предлаганият му изказ е единствено възможен и правилен. За да се постигне това, напр. в античните геометрически доказателства са бивали вмъквани риторически съставки. В историята на науката е посочвано и сходството на математическите обосновки с доводите в съдебната практика.

Ще се кажат няколко думи и за Аристотелевата “Топика”, която мнозина смятат за ранно произведение на великия учен. И нейното съдържание е свързано с теорията за ораторското изкуство и в този смисъл тя е един от дяловете на риториката с предмет “принципите на спора”. Обсъждат се оспорваните тези, по-точно тезите, които се градят с помощта на “Дали е ...?” и в дихотомичен план предлагат еднакво възможен отговор – “Да” или “Не”. Най-общо *τόποι* “места” у Аристотел са “находища за реч”, т.е. разнообразие от словесни начини за отхвърляне на недоказани изводи. Същина на разглежданото от нас антично съчинение е поредицата съвети към възможни участници в изследователско или учебно обсъждане. Напр. при неяснота трябва да се потърси кой е противоположният признак или пък да се положат усилия да се избегне невярното значение – ако *εὔψυχος* е употребено в смисъл “храбър, решителен, мъжествен, сърцат”, тълкуването не бива да е “такъв, чиято душа (*ψυχή*) е блага (ε*)” и под. Това са две от типичните “места” от възможния списък на риторическия нормативизъм – в него позициите до сто и в латинската традиция са наречени *loci communes*. Разбира се, тук не става дума за често срещани синтагми със сходно съдържание или за повтаряни от съчинение в съчинение “мотиви”, както някои днес разбират латинското означение *loci* (граматически оразлично от *loca*). *Τόποι* не са и задължителните ходове в някакъв сюжет, това са по-скоро отделните позиции, изходните пунктове в доста свободната класификация на възможните възлови точки в спора – сама по себе си систематиката на повторите не би могла да създаде логическо съвършенство. Признато е и това, че с разработката на риторическите правила е напредвало и логическото изследване, но не и изреченската теория, към която впрочем често са бивали отпращани “нелющи съвети” – да стои колкото се може по-далеч от логиката.

Нека да обърнем поглед към третия дял на *trivium*-а, към граматиката. Спрямо нея е имало и други благи намерения, напр. теорията за изречението да бъде пренесена по някакъв начин в света на наблюденията над текстовете,

за да бъде изречението разгледано като част от дискурса (френ. *Discours* “слово, реч, трактат, върху известен предмет”, от глагола *discourir* “говоря върху, нещо, бърбя”). Дискурсът може да бъде и в областта на “художествената реч” (понятие, което у древните липсва, но което днес може би ненужно разграничава езиковеди от литератори – поне за старобългариста всяка реч, която има отношение към *septem artes liberales* на късноантичната *Academia*, е хъждожество). В тази насока, независимо от различното отношение към понятието “художественост”, което блуждае между полюсите на Хегелевата естетика и “промишлената идея” за практичното и удобното на Готфрид Земпер (1803–1879), в научните области, които изучават българска поезия и в частност народната ни песен, има значителни успехи. За някои от тях ще стане дума по-нататък. Но в общотеоретичен план, като се изключат особеностите на жанровете, по пътя на “дискурса” би могло да се стигне най-много до кръгово определение – изречението е част от нещо, което се състои от изречения.

Изискването, което Античността е отправяла към публичната словесна изява, не е бивало за “художественост”, а, както вече се каза, за яснота. Нащърбената яснота е в основата на прочутото Никола-Георгиево “напрежение” в творбата, което той нарича художественост. За Аристотел напр., който в това отношение следва платоновската традиция, речта трябва да бъде удобноразбираема, за да може да задоволи човешкия устрем към познание. Отличителният белег на яснотата не е непременно из областта на синтаксиса (все пак предпочитан е бил лаконизмът на образцовото преизпълнено с повтори Цезарово *Vēnī, vīdī, vīcī*). Характерният белег може да бъде и из областта на лексиката – особеното се свежда не само до употребата на метафори, сиреч семантични преноси, но и до появата на необичайни, в това число и чуждестранни речи, на архаизми и неологизми (по правило двукоренни *composita*, които от античната драма – у Аристофан, та чак до “Сирано дьо Бержерак” и нашия Христо Смирненски, са бивали и обект на пародирание). Може би същността на изследваните особености проличава не толкова в недоразвитата теория, която у последователите на Аристотел губи силата си, колкото в примерите и нагледите, които почти винаги са из областта на риториката и поетиката, възприемани като обща проява на речовитостта.

“Когда, вслед за Аристотелем – пише в 1936 г. О. Фрейденберг, буржуазна поетика строится на отвлеченном рассуждении о формальных частях литературы, понимая ее как сокровищницу феноменов, а не как идеологический процесс; когда у нас вслед за Аристотелем, поэзия отделяется от прозы, и поэтика делается теорией поэзии, риторика – теорией прозы: когда, вслед за Аристотелем, традиция приписывает поэтике свойство быть наукой о поэтических приемах и о средствах художественного воздействия, – тогда ясно, что Аристотеля, великого ученого античности, перед нами уже нет, а есть зашедшая в тупик формализма наука буржуазии ... С середины XIX века стала строиться другая наука, направленная не на изучение литературы и ее отложившихся форм, а на историю представлений образности, мышления, в связи с потождаемыми ими формами обычая, сказаний, религии, языка, мифа. Общего имени из определенных теорий”. Естествено, става дума за културната антропология.

Днес може да ни се стори, че идеологическият патос на този отричащ постиженията на европейската поетика манифест е прекомерно силен. Не е разумно докачливо да се улавяме за политизирани изкази. Но трябва добре да поразмислим и да отбележим, че те са рожба на епоха, в която площадното патетично слово на Владимир Маяковски (1893–1930) все още не е заглъхнало и отзвучало, а и самият манифест (от лат. *manus* “ръка”), сиреч “ръкоизява”, “жестикулотивна тържествена обява на мисли и дела”, съдържа в себе си съставките на “кинетичната реч”. Изразителността на О. Фрейденберг е част от историята на световната филологическа наука, на която за известно, макар и твърде кратко време сякаш са ѝ пораснали криле за шеметен полет. И затова не бива след много десетилетия, поне от почит към голямата изследователка, гласът на устремлението ѝ да бъде заглушаван “по идеологически причини”. Но е задължително този глас да бъде сравнен с проучвателската насока (в 1975 г.) и гледището на изтъкнатия ни литератор Н. Георгиев (род. 1937 г.).

Според него изучаването на една поетика трябва да започне със съпоставително-оразличителното описание на точките, в които художествената творба съвпада и не съвпада с нехудожествената разновидност на езиковото общуване, защото, пак според Н. Георгиев, художествеността, наред с всичко останало, е плод и на сходствено-оразличителното напрежение между художествена творба и всекидневна реч. Силно място тук е вярата във възможностите на съпоставителния метод (той все пак не е сравнително-исторически, защото не е насочен към прасъщността, а към скритото съотношение между частните прояви – народна песен, разговорен език и отчасти лично творчество в последното столетие и половина, ерудирано обследвано в трудовете на Н. Георгиев). Обективна пречка пък е липсата на възможност равномерно да изучаваме “заобикалящото ни човешко общуване”, за да потърсим “точките на съвпадение или несъвпадение” във всяка пожелана от нас посока и епоха. Почти не разполагаме с образци на живата българска реч преди средата на XIX в., а и след това т. нар. диалектоложки, но по-скоро фолклорни записи в повечето случаи са из областта на “българското народно творчество” – песни, приказки, гатанки, пословици, детски залъгалки. Това, за което днес ровим в прашните томове на сборниците народни умотворения, за да го противопоставим на ежедневната реч, някога е било част от “всекидневно заобикалящото човешко общуване”. Не така е с книжовността, но в нейните проуки почти няма данни за народния език през старобългарски времена, а е неблагодарна задача за целите на съпоставката извлечени от днешната българска реч синтактични особености да се прехвърлят в преходни езиково-исторически епохи със смътна хронология и характерология. Спънките не са само поради разликите в морфологичните системи за изреченска употреба, а най-вече по мирогледни причини.

В такъв случай особена “художествена реч” отвъд синора на последните две столетия не би трябвало да съществува като езиковедски обект – “художествено” е всичко, с което по достъпни материали борави историята на българската словесност, било то предполагаемо народно творчество, било то различни по стил и тематика писмени паметници, в това число и нравоучителни, и верски. Ако искаме да сме точни, длъжни сме да отбележим, че по отношение на

“художествеността” средновековно-книжовното е безпризнаково. Не бива да бъдат изключвани, разбира се с уговорки, и паметниците на епиграфиката и дипломатиката, както и разностиловите приписки, немалка част от които, също като грамотите, съдържат напр. *sanctio* – заключителна клетвена формула срещу посегателство спрямо ктиторския акт. Синтактичните разлики би трябвало да се търсят между отделните жанрове, но не и в текстове отвъд границите на “художествената реч”. Самият Н. Георгиев е склонен да види в народопесенните повтори, и с основание, черти на т. нар. примитивен синтаксис. Но ако този синтаксис е “художествен”, кое тогава е нехудожественото? Подобни въпроси са своеобразен подтик към езиково-историческо обследване и то в предначертаната от О. Грейденберг посока, на която подробно ще се спрем по-нататък.

Що се отнася до пригледността на изказа, към която е приканвал Аристотел и която е засягала и терминотворчеството, то истинословно, т. е. етимологически, нашата, българската дума *изречение*, сродна с да изрека, да изречеш, реч в сравнение с индоевропейските си посестрими е може би “природно” най-ясна и най-езиковедска. Нейните съответници в чуждите традиции отпращат към нееднородни начала и отвеждат в раздалечаващи се посоки. Напр. англ. *sentence* идва от следкартезианското (XVII в.) френ. *sentence* (Cartesius е полатинчен, преиначен екстрат от името на прочутия мислител Descarte, едва ли не негова анаграма), а френ. *Sentence* е наследник на лат. *sententia* “мнение, възглед, смисъл, мисъл”, за което вече стана дума. Срв. с лат. *sentio* “чувствам, усещам, възприемам, мисля” (от сетивното към мисловното) – *Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*, ако си послужим с казаното от Джон Локк (1632–1704). Нем. *Satz* пък е сродно със *sitzen* “седя (първоначално поставям себе си)”, срв. с *Gesetz* “нещо, което е поставено да седи, поставено е, установено е, закон”. На свой ред гр. *λόγος* “слово, реч, говорене, изречение” е сродно с *λέγω* “събирам, казвам, говоря, поставям” от корен *leg-, но също така и с гр. *λέγω* “поставям” от варианта *legh- / *logh- на същия корен *leg-, който виждаме и в нашето *лежа, да сложа*. Срв. в рус. *слагает стихи*, бълг. *слог*. А гр. *ἀποφθέγμα* “изречение”, на което нашият граматически термин *изречение* е може би калка, произлязла от *φθέγγομαι* “издавам глас, назовавам, говоря”, вж. и *φθογγή, φθόγγος* “звук, глас, песен, реч, слово”.

За щастие у нас, както в днешна Русия (на Запад това отдавна е било сторено) вече са почти забравени предългите, излишно плеоназирани, еkleктизирани и клиширани (стереотипно отпечатвани, ще рече тежки за промяна и редактиране, а и за запомняне) словоизлияния от типа на “Изречението [рус. предложение] е граматическа и интонационно оформена по законите на езика минимална цялостна единица на човешката реч (дума или съединение на думи), която притежава известна смислова завършеност и е непосредствена действителност на логическото съждение [по-често “непосредствена действителност на мисълта”, в угода на скрития марксистки цитат], негова [респ. нейна, на “на мисълта”] звукова материална обвивка”. Казаното, а то има много братя и братовчеди, е бивало не само преповтаряно, но и оспорвано или оборвано неведнъж дума по дума в различни оправдани и неоправдани становища. Напр. изречението “Влез!” не е съждение (произнася го съдебният при-

став, но не и съдията), в писмената си форма то не отразява вариативната интонация (заповедна, иронична, съкрушена, заплашителна), тя може да бъде само говорно осъществена, “известна смислова завършеност” притежава и отделното слово, а и в учебниците по граматика, и в практиката съществуват “незавършени”, а всъщност и “незапочнати изречения”, които, както в модерната драма, все някъде и някога някой довършва или дозапочва, позоваването на “законите на езика” е излишно, след като не е казано кои, колко и какви са те, и т. н. и т. н. Пък и изречението не е къс амбалажна хартия за пакетизиране (“материална обвивка”), метафора, която за щастие не е станала термин. (Но и досега понякога смесваме *книжен* с *книжовен*).

Още по-безперспективни от гледище на общата теория на синтаксиса са опитите на структуралистите да разглеждат изречението като застинала абстрактна йерархическа, едва ли не всевластническа организация за предаване на мисли. Според тях тази организация, която за нас е “манихейска”, типowo структурира изказа и в идеалната си доброкачественост (в невъзможността докато трае пораждането ѝ тя да бъде редактирана) се подава само на също предварително планирано доизграждане, в семейство допустими “правилни” трансформации. Така поне е според генеративната граматика на Аврам Ноъм Хомски (род. 1928 г.), която до голяма степен се доверява на вродената безпогрешност да се създават изречения по определени формули. Същата граматика обаче е във въпиешо несъответствие с всекидневната практика на непрекъснатото (само)редактиране. Всичко това ни напомня, разбира се в рамките на сравнението и съпоставката, на “генеративния модел” на “дълбоките структури” в раннотюркската владетелска епиграфика, която миже би е имала много старинни, преки или косвени (чрез старокитайски?) асиро-вавилонски образци, но се е осъществявала като проява на ранносредновековна алтайска степна държавна идеология и начин на изразяване във висша среда. Независимо от това дали походите на Кюл-тегин (принц Кюл) според Големия му надпис (VIII в.) са били винаги победоносни или пък неособено успешни, словесната структура в разказа за тях, като вродена идея (по Н. Хомски) или пък като “литературна шампа”, е винаги една и съща – принцът неизменно унищожава всички народи, с които тюрките се сражават, и всички вражески пълководци или му се покоряват, или биват умъртвявани.

В повтаряните един след друг сякаш по формуляр тъждествени епизоди за победите на Кюл-тегин над враговете на тюрките променлива (поддаваща се на редакция) е само възрастта на прославения вожд по време на битката, цвета и името на коня му, посоката на похода, името на неприятелската народност, топониимията. Тук има манифестно-етикетно изброяване, но не и разказ (история) в съвременен смисъл с особена багра в представянето на отделното събитие – всички епизоди, изградени от повторими единици, са равноценни и в еднаква степен характеризират подвига на идеалния герой. Ако има някаква “дълбока структура”, тя е в начина на изразяване чрез повторения и словесни успоредици, но засега тази основополагаща същност на древното съзнание, която не е вродена, а историческа, е извън нашия кръгзор. Такива са “правилно построените изречения” на старотюркския каменен епос, които, подобно на

“правилните изречения на Н. Хомски, в механизма на собствената си трансформация повтарят себе си, макар и с различни синонимни средства (думи, които могат да се употребят в същия контекст). “Генеративните граматика” от подобен род почти не си служат със съчинителни съюзи, чужда им е и прибавността в народните песни, блястящо анализирана от Н. Георгиев. “Правилното генериране” си остава самозатворено в себе си и не изгражда фабулен текст, такъв липсва и в анализирания обект на трансформационната изреченска синонимична теория на Н. Хомски. Тук понятието “синонимика” е употребено в по-широк смисъл, но за това няма принципна пречка, дори само поради мнението на Г. Фреге, че изреченията са имена *sui generis*. В такъв случай напр. *Изгониха го от стаята* и *Беше изгонен от стаята* могат да бъдат “етикети” (Ал. Теодоров-Балан би казал примети) на едно и също събитие и следователно да бъдат обявени за синоними; не бива обаче да се забравя, че абсолютна синонимия няма. Езикови универсалии, разбира се, съществуват, но те не са само изреченски. Освен това човек не само неотклонно се вмества в структурите, той ги и руши или недоизгражда, но от това не следва, че речта е недоосъществена – за самия индивид неговата си реч е самодостатъчна, независимо от това дали тя напълно покрива или не дадена структура.

Вече бе отбелязано от М. Янакиев в достоележитото му разсъждение за стилистиката и езиковото обучение, че разчленяването на йерархичната (сиреч “свещеноначална”) “дълбока структура” на “генеративните лингвисти” на “ядрени изречения” (*kernel sentences*) наподобява разчленяването на представата в логико-психологическата дефиниция на изречението, която е била предложена от Вилхелм Вунд (1832–1920): “Можем да дефинираме изречението – казва немският учен, според неговите обективни и субективни признаци като езиков израз, при който една цялостна представа се разчленява своеволно на части (*die willkürliche Gliederung*), поставени в логически отношения една към друга”. В това отношение “старият” психолингвист В. Вунд е с едно столетие идейно по-млад от хомскианците (хомсковците), дори само заради мнението му, че волята, бидейки обществено активиран двигател на съзнанието (вж. корена * *vel-* / * *vol-* в лат. *voluntas* – нем. *der Wille* – старобългар. *велнн* “имащ собствена воля, сиреч велик”), може да създаде в душата ни убедителна картина на света и да излезе вън от очертаните структурни рамки, особено при съвременното засилено взаимно проникване между езиците.

Хомскианците са последователи не толкова на В. Вунд, както настоява М. Янакиев, а по-скоро на Ръне Декарт (*Renatus Cartesius*), както с основание ни обръща внимание Лилия Илиева (род. 1952 г.). За лингвистичните възгледи на картезианците и на техните последователи от приюта за писатели и учени в женския манастир Пор-Роял край Париж вече стана дума. Ще припомним, че у Н. Хомски ядката (*kernel*) на изречението, която лежи отвъд действителността (също като непобедимостта на Кюл-тегин), е априорна и самодостатъчна. Тя е способна, трансформирайки себе си и чрез използване на речник или на морфологични възможности, да създаде свое семейство от частично самоповтарящи се изкази, но не и да се осъществи в изреченска последователност със съчинителни съюзи. Следователно “генеративната граматика”, на която се припис-

ват едва ли не чудодейни свойства, не може да бъде изреченско учение, понеже е асинтактична. *Cetero sensu Carthaginem delendam esse*, бихме могли да повторим след Катон Стари. Впрочем съчинителни съюзи почти няма и в тюркската епиграфика, посветена на Кюл-тегин, но главната причина, за да не съществува съюзно-съчинителен старотюркски изреченски синтаксис, е постоянството на единния в разнообразието си повтор. Който иска да определи що е изречение, казват пък тълкувателите на В. Вунд, следвайки думите му, той трябва да вземе под внимание само това, което е дадено в езиковия израз, но не и онова, което може да се мисли или по логически съображения допълнително да се вложи между изговорените думи.

Според В. Вунд изречението има изцяло езикова природа (срв. с “Езикът е изцяло наблюдаем” у М. Янакиев), сиреч човек може да говори или мисли само чрез словесни единици, т. е. думи. Няма изречение, което да се състои единствено от необърнати в езикови знаци представи. Вижда се, че у В. Вунд липсва свойствената двойственост на структуралния подход “отвлечен модел” / “нагледно негово осъществяване”. Тази двойственост е налице обаче, макар и от друго гледище, у А. Теодоров-Балан, който разграничава понятията *съобщение* и *изречение*. За нашия университетски патриарх “съобщението” не е разгласяване и разтръбяване на някаква словесна компактност, а е създаване на общност от представи, съчетаване на представи, сиреч действие, което е противоположно на Wundt-овото разчленяване. Следователно, когато се създава изречение, пред нас не е разделителен (аналитичен), а сглобителен (синтетичен) вървеж (процес) и обединителен механизъм (справа да се работи бързо и спорно, ако се изразим балановски): “Общувайки с реч, ние изказваме разновидности съчетания от представи, станали в душата ни. Едно свършено за себе си в душата ни съчетание, готово за реч, е съобщение. Изречено съобщение е изречение : съобщение, изказано с думи, е изречение”. Балановото “съобщение”, сиреч съединяване (то не е абстрактната йерархическа организация за предаване на мисли у структуралистите) предхожда “изречението” в хода на речта.

Във възгледите си А. Теодоров-Балан е твърде близък до учението на младограматичите. Те обаче не отделят “съобщение” от “изречение”, не са двойственици, сиреч не са дуалисти, но са символисти – за тях езикът е знак за онова, което става в душата на човека. Тя съществува, но нейните “дълбоки структури” (*Vorstellungen*) са познаваеми само чрез езика. Според М. Янакиев езиковедският път към ненаблюдаемата черна кутия “душа” е в наблюдението на начина, по който доизграждаме, сиреч (само)редактираме изказа. Особеност в класическото определение на младограматическия теоретик Херманн Паул (1846–1921) е, че тук също е вложено деятелно начало – вътрешният устрой на същността “изречение” е поставен във връзка с общественото й очертание, доколкото тя се осъществява в изискващ лично участие диалог. “Der Satz ist der sprachliche Ausdruck, das Symbol dafür, dass sich die Verbindung mehrerer Vorstellungen oder Vorstellungsgruppen in der Seele des Sprechenden vollzogen hat, und das Mittel dazu die nämliche Verbindung der nämlichen Vorstellungen in der Seele des Hörenden zu erzeugen” (Изречението е езиков израз, символ за това, че в душата на говорещия е извършено слива-

нето на много представи или групи от представи, и средство подобно сливане на подобни представи да бъде извършено в душата на слушащия).

С това се изчерпва и младограматическата социолингвистика. Ясно изразеният тук психологизъм изглежда е оттласнал значителна част от езиковедите и от намерението да се впуснат в по-нататъшни отвлечени разсъждения, и от опитите целенасочено да изучават езиците на неразвитите в стопанско отношение общества, които по начин на живот са по-близки до праचовека. Смяната на граматическата система не в индивидуален, а в общочовешки план е също своеобразна, социално осъществена редакция, както е според доктрината за стадиялния развой на езика в изложението на Н. Марр. Противниците на петербургския мислител се стремят да представят разсъжденията му единствено в карикатурен вид, но напр. съвременната френска лингвистика твърди, и с пълно право, за учението му, че то е най-обещаващата съвременна изследователска насока. Такава стихийна (посветена на морфологичните елементи, сиреч *στοιχεῖα*, и на тяхната съчетаемост) стадиялна задача е оповестил, макар и косвено, още създателят на сравнително-историческото индоевропейско езикознание Ф. Бопп в опитите си да съпостави малайско-полинезийските езици с индоевропейските.

Много малко внимание е било обърнато на факта, че Х. Паул говори за душата на слушащия и душата на говорещия като за еднакви механизми, които сякаш са подчинени на една и съща психическа норма. Но наистина ли така постулираната норма е била еднаква във всички времена? Ако има първобитен синтаксис, съществува ли и първобитно мислене и какви са неговите особености? Какви са социалните му предпоставки и по какво те се отличават от сегашните? Има ли в по-новите обществени условия напредък на съзнанието (*Bewusstsein*) и в какво се състои той? Няма съмнение, че скритият в младограматическото учение нормативизъм е съществено условие да се появи сосюрианското противопоставяне “език” (неизменна всеобща схема у всички заедно) и “реч” (променливо говорно осъществяване у всекиго поотделно). Пред нас е двойственост, на което особено настояват структуралистите. Историческа заслуга на Михаил Бахтин (1895–1975), може би прикрит под чуждо име, е, че издири и посочи корените на нормативизма. В основата на лингвистичните методи, които установяват в езика система от тждествени форми, обявени за правилни (бихме добавили и свещени) – казва той, стои, практическото и теоретичското изучаване на мъртвите езици по запазените от тях писмени паметници. В древността, при родилното ложе на лингвистиката, ни обръща внимание ерудираната Л. Илиева, данните за езика се черпят само от писмените литературни текстове, чийто език се смята за правилен и препоръчителен.

Нещо повече, самата граматика на езиците се създава научно “на книга”. На това отчасти се основава и протестът на младограматиците в съставената от Херман Остхоф (1847–1909) и К. Бругман прокламация-програма на собственото им учение, за осъществяването на която те всъщност са спомогнали твърде малко. "Also: nur derjenige vergleichende Sprachforscher, welcher aus dem hypothesentrüben Dunstkreis der Werkstätte, in der man die indogermanischen Grundformen schmiedet, einmal heraustritt in die klare Luft der greifbaren Wirklichkeit und Gegenwart, um hier sich Belehrung zu holen über das, was ihn die

graue Theorie nimmer erkennen lässt, und nur derjenige, welcher sich für immer los-sagt von jener früherhin weit verbreiteten, aber auch jetzt noch anzutreffenden Forschungsweise, nach dem man die Sprache nur auf Papier beträchtet, alles in Terminologie, Formelwesen und grammatischen Schematismus aufgehen lässt und das Wesen der Erscheinungen immer schon dann ergründet zu haben glaubt, wenn man einen Namen für die Sache ausfindig gemacht hat: nur der kann zu einer richtigen Vorstellung von der Lebens- und Umbildungsweise der Sprachformen gelangen und diejenigen methodischen Principien gewinnen, ohne welche man überhaupt bei sprachgeschichtlichen Forschungen keine glaubwürdigen Resultate erreichen kann und ohne welche im besonderen ein Vordringen in die hinter der historischen Sprachüberlieferung zurückliegenden Zeiträume einer Meerfahrt ohne Compass gleicht.” Не се оправда и неправдоподобното очакване, че школата на Н. Хомски ще може да изобрети граматическо описание, което да е равносилно на “създадена на хартия машина за език” – поне не са известни успешни опити планово да се осъществи и подобно материално устройство.

Един от начините да се преодолее съпротивата на книжовното, което винаги се основава на някакво *κοινή*, е да се обърнем към писмените паметници като към живо слово – не със средствата на граматиката и школарската логика, а със средствата на диалектиката и риториката, ще рече и стилистиката. И без предварително да си поставяме за цел да търсим “художествено” в “нехудожествените” образци или обратно. Защото напр. се оказва, по О. Фрейденберг, че единствените жанрове на гръцката проза до епохата на елинизма са географията и историята, от една страна, и философията и красноречието от друга – все още няма нито разказ, нито роман, нито всичко онова, което днес наричаме художествена проза или белетристика. За сметка на това самата доелинистична гръцка писана (напр. от Херодот) история е пълна с приказки, митове и вълшебства (с изучаването на които днес се занимава фолклористиката), в този смисъл историята е художествена.

Силната страна на младограматизма е, че той неуморно търси съзиждащото начало, същността на устрой на изречеността и се стреми да вникне и в обществения механизъм на изказа. Вж. приведеното по-горе класическо изреченско определение на Х. Паул, което, както вече бе посочено, не е чисто психологическо. Чест изход от теоретичното затруднение, в което попада лингвистиката, когато ненужно се дели на психо- и социо-, е намерението изобщо да не се дефинира понятието “изречение”, без обаче да се отрича, че то е обективна, достъпна за интуитивно възприемане същност. Най-близък до част от възгледите на някогашната домладограматическа немска школа е М. Янакиев. В духа на Вилхелм фон Хумболд (1767–1835) той ни препоръчва да боравим не с готовото и завършено произведение (*τὸ ἔργον*) на речта, което виждаме записано на лист хартия, а с дейността (*ἡ ἐνέργεια*), която най-добре разкрива смисъла на деянието. Това не е пречка, а дори е подтик да се изучава и т.н. граматическо или литературно редактиране (лат. *litera* = гр. *τὰ γράμματα*), което има поне предимството, че е на книга и поради това е много по-достъпно за наблюдение от говорната фраза. *Scripta manent*. По повод на редактирането обаче нека не забравяме и думите на черноризец Храбър, изречени в края

на IX в.: оудовѣ во естѣ послѣжде потворити неже прѣвое сътворити. И твърдо да помним, че дооправата на изречението, която е възможна и докато то се прави, не е равнозначна на неговата направа.

Едно от предимствата на Паулевия младограматизъм е, че той поставя на предно място, макар и неявно, идиолектите в техния диалог (*die Seele des Sprechenden ... die Seele des Hörenden*). Оттук нататък обаче започва мъчнотията – тя не е напр. в това, че зад един междуметен изказ “Ах!” или “Цап!” не би могло да стои сливане на представи (допустимо е те да бъдат разделно изложени в цял словесен разказ, а нагледно – в поредица сцени или картини). Труднопреодолимото е в необходимостта нещо, което за науката трябва да е наблюдаемо (*der Satz*), да бъде пренесено в областта на ненаблюдаемото (*in der Seele*), и то едновременно в поне два обладаващи “душа” обекта – у говорещия и у слушащия. Принудени сме, следователно, щем не щем, да изоставяме пряката насока на нашето любословие и всеки път да разсъждаваме не що е изречение, а какво по неясен за нас механизъм става в света на идеалното, в идеолекта, в “черната кутия” на съзнанието, в недостъпните бездни на сивото вещество, в душата. Възможността да се сканира работата на главния мозък, поне засега, не обещава нищо съществено. Тъмните и светлите петна по лунната повърхност не могат да разкрият пред нас смисъла на Творението. Ако в мозъка наистина има някакви “дълбоки” срутури, те не са “дълбоките структури” на Н. Хомски, които са толкова явни, описуеми, че съвсем не са дълбоки. Защото и “дълбоките структури”, подобно на “еднаквите отпечатъци от единния еталон *la langue* в хорските глави” според Фердинанд дьо Сосюр (1857–1913), са записна поредица, чертеж (*cluster*) или шампа върху къс хартия (с двете страни на лист хартия знаменитият швейцарски лингвист е обяснявал и единството на “форма” и “съдържание”). До “гълбините на мозъка” може да се стигне едва ли не само ако бъде предварително умъртвен човекът, но мъртвият мозък няма “дълбочина”. Следователно не изреченските шампи и модели са върхът на езиковедското проникновение, по-перспективно е наблюдението над изречението като избор на възможности в хода на сътворяването – тази насока е в явна връзка със стилистиката.

Психологизмът (от ψυχή “дъх, дихание, душа, жизнена сила, живот, живо същество, човек“), за който младограматиците усърдно са настоявали, но едва ли със същата настойчивост са се борили, е бил в течение на времето безжалостно пропъден от западните врагове на метафизиката, от позитивистите, следовниците на аристотелевите Τὰ φυσικά – те са се доверявали само на очевидните, наблюдаваните в природата явления и са се отказвали да изследват речта “вътре в човека”. Многозначимо е напр., че американската, а след нея и японската лингвистика се занимават със звуковете на речта предимно като акустика (с “акузми” у Ян Бодуен де Куртене), но не и като артикулация (“кинeми” у същия учен). И у М. Янакиев минималните единици, квантите на речта, с времетраене 1/6 от секундата (прага на различимостта в слуховия апарат) са по природа акустични, макар че тяхното означение, *φрема* (от гръцки корен φη- < *bha- в бълг. *бая*, *басня*, бални “бавач, лекар”) насочва и към артикулацията. За съвременната наука фонетичните явления са любопитни от

момента, в който те вече са напуснали човешката уста, пренесени са чрез трептенията на въздуха до възприемателя и са станали наблюдаеми като видима реч (visible speech) на т. нар. спектрограми или сонаграми. Акустичният анализ е създал предпоставки за акустичен синтез (макар и засега с параметри на японски акцент), а работата на говорния апарат, естественният генератор, който също може да бъде изследван в лабораторни условия, е била лишена от нужното внимание, понеже е “вътре”. Вниманието към говорния апарат не се изразява в констатации за физикалното му състояние, напр. дали езикът е нагоре или надолу, дали се допира до зъбите или не. По-важен е интересът към импулсите на съзнанието, които обуславят една или друга изговорна позиция.

От антипсихологизма на по-новото езикознание са се възползвали структуралистите, представителите на абстрактния обективизъм, които са се заели да реконструират и моделират отвлечени, съществуващи “отвън” обекти, наречени от тях езикова система или език (la langue) – това са еднакви, съставени по норма или правило подбори от планове или “отпечатащи”, които според лингвистичното разсъждение са внедрени в мозъците на людете от една и съща общност и съществуват едновременно там. Понякога мнимата сбирка планове бива онагледявана като поредица от отделни томчета, наричани подсистеми (лексикална подсистема, морфологична подсистема и т. н.). От тях обаче не може да се роди реч, la parole, онова, което Ф. Дьо Сосюр е противопоставял на la langue, след като предварително е отпратил ежедневния говор, а с това и идиолектите извън обсега на структуралното занимание. Структурализмът не е пожелал да се съобрази с предупреждението на младограматичните, че между абстракциите не може да има връзка – такава съществува само между действителните събития и явления. И че колкото по-дълго ученият се заседява при абстракциите на дескриптивната граматика, за която всички насоки са подсказани или зададени само от избрания модел и съществуват единствено в него, толкова по-далеч от живата реч ще остане и изследването му.

След заника на психологизма заедно със “своята душа” си е отишъл и “говорящият човек” на К. Бругман и Х. Остхоф, за да предостави на следващото поколение теоретици, но не и на непосредствените изследователи, които не са се отклонили от младограматическото предназначение, само омълчани непожънати полета от регистрации на схеми или самоцелно тълкувани примери. Тази недостатъчност днес подтиква все повече езиковеди да се обръщат към речта на “говорящите хора”. Истински обект на езиково изследване са всички прояви на езикова дейност у всички индивиди в тяхното взаимно общуване. “Говорящият човек” е непосредствен следходник на “творящия идиолект” (собствения говор) в младограматическите по дух разсъждения на М. Янакиев. Според него езиковото съзнание не се побира планово на лист хартия, а се гради в обществения живот и в диалог – “възпроизводителната суровина на идиолекта” оживява във всеки следващ говорен акт. Всекидневната езикова дейност е непрекъснато самообогатяваща се със собствено градиво, което става общо достояние, след като бъде предадено на околните. Във възгледа на М. Янакиев се появява глаголът *творя* (ποιέω) в неизбежната му връзка с *творение* (ποίημα, род. п. ποιήματα > лат. *poeta*, род. п. *poematis*), *poem* (ποιητής > лат. *poeta*, руско старинно *пиит*, *пиитически*) и *творчество* (ποίησις > лат. *poesis*).

Във връзка с това не може отново да не възникне многократно задаваният въпрос лично или сборнолично, задружно явление е народната поезия, която в най-древния си вид е била колективна, понеже, според Александър Веселовски (1838–1906), се е изпълнявала хорowo. Най-простият и най-лесният отговор е, че идиолектът твори, а сътвореното се възприема (всеки път различно), “изглажда”, редактира, доизгражда и онаследява в други идиолекти и чрез тях. То всякога е индивидуално, но се осъществява многократно и в множество от личности. И поради това почти винаги е анонимно. Поезията е безсмъртна, както и езикът, казват наследниците на романтиците, поради това, че тя едновременно живее, макар и поотделно, в голямо количество люде, предава се от уста на уста и се пресътворява непрекъснато. Породена е от обективния идеализъм не защото е по-съвършена от отделните си пряко достъпни образци, а защото си мислим за нея като за нещо единно, завършено и съвършено, което, подобно на идеалните геометрични тела на Платон, няма варианти, макар че се осъществява разнолико и разнообразно.

Предшественици на М. Янакиев са хумболтовците и младограматиците, а предшественици на младограматиците – немските романтици. Те на са се прекланяли пред индивида, индивидуалността, човешката личност, гения (за М. Янакиев той е само доловимо отклонение от среднoстатистическото състояние – това отклонение обществото го недоприема и мери със собствения си усреднен аршин). Романтиците са се прекланяли пред духовната мощ на своя германски народ. Идиолектът, който твори (*ποιεῖν ποιήματα*) (под това назоваване в древността са разбирали не само произведеното в стихове, но напр. и изкусно изкованите метални изделия), се отличава от всяко лично или обществено устройство, което само върши нещо (*πράττειν*), сиреч произвежда по голямо количество вещи и предмети (*πράγματα*), без да създава нови, в това число и езикови образци. Засега науката не е в състояние задоволително да отговори на въпроса защо само неголяма част от идиолектите (малко от вариантите на човешката статистическа вариативност) са нагледли за влиятелно езиково въздействие и наподобяване, а други идиолекти, много повече на брой, продължават да наливат старо градиво във вежди калъпи. Равенството на идиолектите, както и “всеобщото равенство на душите”, не е панхронично явление и е по-присъщо на слабо развитите в стопанско и духовно отношение общества с ограничени възможности за личностна изява. От друга страна, (езикови) гении по правило се раждат в преломни културно-исторически епохи сред важни, нелишени от утопия социални и политически промени – утопия (**οὐ τόπος*) са нещата, които ще се окажат неуместни. Но най-простите душевни процеси у всички индивиди са еднакви, казва Х. Паул, особеностите се дължат само на различните по вид комбинации на простите процеси, където ролята на нередко играе и случайността – голямата съеднаквост на всички езикови събития в различните индивиди е същностната основа за точното научно опознаване на самите събития. Обаче езиковите модели и структурални формули не разкриват тези събития, т. е. не отразяват кое причинява, обуславя, поражда (“генерира”) установяваните образования. Идеална среда за самоосъществяване на гения според романтиците е германското Средновековие (краят на вар-

варството), след което в част от него си остават военните предводители, херцоците и феодализираното духовенство – те всички заедно осъществяват връзката с предходните епохи чрез консервативността на примитивния ритуал (тяжката жестокост е изпитал Св. Методий заедно с учениците си). По-късно, с усиляването на селския слой в третото съсловие ще процъфти народната поезия (Volks poesie), към която спада не само народната песен (Lied), но и приказката (Märchen). Каква разлика със средновековна България, най-близката християнска съседка на елинистична Византия, онази по-скоро сънувана България, където в най-решителните исторически моменти духовната сила е преди всичко у високообразованите политически мъже и възторжените църковни дейци! Но надредно спрямо индивидуалността е народът със своите традиции и обичаи, в речта си, която някой езиков гений може да стилизира, сиреч риторизира, по византийски, т. е. по елинистичен образец. От друга страна, пак според романтиците (Йохан Готфрид Хердер, Фридрих Шлегел), историята е философия на човешкия род, където в индивидуалното винаги е включено и универсалното. В създаденото от отделните личности може да се разпознае тайната, пазена от природата, казва Й. Хердер (1744–1803). Кой е съзателят на първото изречение? Й. Хердер е противопоставил на романтичното Средновековие древната германска поезия, която той нарича Naturpoesie. Но около началото на XIX в. изследователите на немския народен живот са направили още една стъпка и са насочили поглед към първобитното състояние, към Urmensch. “Божественият дух”, казва Вилхелм Грим (1786–1859) в предговора към “Altdänische Heidenlieder” (1811 в.), е еднакъв у всички народи и има един и същ източник. Ето защо навсякъде в народната словесност намираме и дълбоко скрито сходство, и външно съответствие. Тайното родство, продължава многоопитният немски романтик, общото начало, което е изгубено, ни подтиква към размисъл за единния произход на поезията (ще добавим – и на “изречението”, и на езика).

Библиография

- БОДУЕН ДЕ КУРТЕНЭ (1963): *Избранные труды по общему языкознанию*, Т. I–II, Академия наук СССР, Отделение литературы и языка, Издательство академии наук СССР, Москва.
- ВЕСЕЛОВСКИЙ, А. Н. (1908): *Собрание сочинений. Т. II. Поэтика. Вып. 1. Поэтика сюжетов (1897–1906)*, Под редакции В. Ф. Пипмарева, Санкт-Петербург.
- ВОЛОШИЛОВ, В. Н. (1930): *Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке и языке*, Прибой, Ленинград.
- ВОЛОШИЛОВ, В. Н. (1929): *Вопросы методологии и теории литератур языков Запада и Востока*, Прибой, Ленинград.
- ВОЛОШИЛОВ, В. Н. (1995): *Философия и социология гуманитарных наук*, Издательство Аста-пресс LTD, Санкт-Петербург. [Въпросът за авторството на някои съчинения на В. Н. Волошилов в настоящата статия не се обсъжда]
- ГЕОРГИЕВ, Н. (1976): *Българската народна песен. Изобразителни принципи*, Наука и изкуство, София.

- ИЛИЕВА, Л. (2001): *Увод в езиковедството*, Университетско издателство “Неофит Рилски”, Благоевград.
- ИЛИЕВА, Л. (2001): “Античният логически парадокс “Крокодилът” и кореспонденцията на цар Симеон”, *Някъде ученник надз учителемъ свонмъ. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител*, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, София.
- КАРАГЮЛЕВ, К. (1912): “По Wundt’овата дефиниция на изречението”, *Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай на 25-годишната му книжовна дейност 1886-1911. От учениците му*, София, с. 398-414
- МАРР, Н. Я. (1933): *Вопросы языка в освещении яфетической теории*, Библиотека Государственной Академии истории материальной культуры, Петроград.
- ПОПОВ, К. (1963): *Съвременен български език. Синтаксис*, Наука и изкуство, София.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛ. (1940): *Нова българска граматика*, София.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛ. (1947): *Състояние на българската граматика*, София.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛ. (1956): *Български записи*, Наука и изкуство, София.
- ФРЕЙДЕНБЕРГ, О. М. (1997): *Поэтика сюжета и жанра*, Лабиринт, Москва. [1 изд. 1936 е било иззето; превод на български О. Фрейденберг (2001): *Поетика на сюжета и жанра*, Христо Ботев, София.]
- ЯНАКИЕВ, М. (1960): *Българско стихознание*, Наука и изкуство, София.
- ЯНАКИЕВ, М. (1977): *Стилистиката и езиковото обучение*, Народна просвета, София.
- ВОРР, F. (1841): *Über die Verwandtschaft der malayisch-polynesischen Sprachen den indisch-europäischen*, F. Dümmler, Berlin.
- CHOMSKY, N. (1968): *Language and mind*, New York [името трябва да се произнася *Хомски*, както се е самонаричл авторът, то е фонетичен вариант на *Тома > Фома*]
- DESCARTES, R. (1902): *Oeuvres*, Publiées par Charles Adam et Paul Tannery, Vol. VI, *Discours de la méthode*, Paris
- HUMBOLDT, W. (1836): *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin. [превод на руски: Гумбольдт, В. фон (1894): “О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества”, *Избранные труды по языкознанию*, Прогресс, Москва]
- OSTHOFF, H., K. BRUGMANN (1878): *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Erster Band, Leipzig.
- PAUL, H. (1920): *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle a. S. [превод на руски: Паул, Г. (1960): *Принципы истории языка*, Издательство иностранной литературы, Москва]
- SAUSSURE, F. (1931): *Cours de linguistique générale*, Publiè par Charles Bally et Albert Sechehaye avec la collaboration de Albert Riedlinger, Paris [превод на руски: Соссюр, Ф. (1977): “Курс общей лингвистики”, *Труды по языкознанию*, Прогресс, Москва]
- SEROT, P., D. SAMAIN (éd.) (2008): *La structure de la proposition: histoire d’un métalangage*, Cahiers de l’ILSI, 25, Université de Lausanne.
- WUNDT, W. (1904): *Völkerpsychologie*, Erster Band, *Die Sprache*, W. Engelmann, Leipzig.